

Լ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՐՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐԸ  
ՀԱՅԵՐԵՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՄԵՋ և ՆՐԱՆՑ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ  
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայերեն ձեռագրերի, հատկապես Ավետարանների, Հայսմափութքների, Ճաշոցների, Մաշտոցների և ծիսական բովանդակություն ունեցող այլ ժողովածուների դատարկ էջերին ու լուսանցքներին, բացի ձեռագրերի նորոգողների ու հետագա ստացողների հիշատակարաններից, միջին դարերում գրանցվում էին նաև նվիրաբերական արձանագրություններ, պայմանագրեր, կալվածագրեր, մուրհակներ և տնտեսական այլ գործարքների մասին ուշադրավ լավերագրեր: Զեռագրերը այս պարագայում կատարում էին ճիշտ այն դերը, ինչ միջնադարյան ճարտարապետական հուշարձանների պատերը՝ վիժական արձանագրությունների համար: Եվ եթե հայերեն վիժական արձանագրությունների հավաքման, վերծանության և հրատարակության գծով անցյալում զգալի գործ է կատարվել, իսկ այժմ ծրագրված ու լայն ծավալի աշխատատանք է տարվում, ապա ձեռագրերի էջերին գրանցված արձանագրությունները պրեթև աննկատելի են մնացել առ այսօր:

Հայերեն ձեռագրերի առանձին հավաքածուներ նկարագրող բանասերներից մի քանիսը՝ Գ. Սրվանձտյան<sup>1</sup>, Ղ. Փիրղալեմյան<sup>2</sup>, Հ. Աճառյան<sup>3</sup>, Ի. Սարգսյան<sup>4</sup>, Ե. Լալայան<sup>5</sup> և ուրիշներ, ձեռագրերի հիշատակարանների հետ մեջընդխառն ընդօրինակել ու հրատարակել են նաև մի քանի արձանագրություն վավերագրեր, սակայն նրանցից և ոչ մեկը հատուկ ուշադրություն չի դարձրել այն իրողության վրա, որ դրանք ձեռագրական հիշատակարաններ չեն և որևէ կերպ չեն առնչվում ձեռագրի բովանդակության կամ պատմության հետ: Այլ խոսքով, միջնադարյան Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության մի շարք բնագավառների ուսումնասիրության համար հարուստ նյութեր պարունակող այդ վավերագրերի գոյության մասին իսկ հայագիտության մեջ պատշաճ խոսք չի ասվել:

1948 թվականից, զբաղված լինելով 14—25-րդ դարերի հայերեն ձեռա-

<sup>1</sup> Գ. Սրվանձտյան, Թորոս աղբար, Հայաստանի համրոդ, մասն առաջին, Կ. Պոլիս, 1879, մասն երկրորդ, Կ. Պոլիս, 1885:

<sup>2</sup> Նոտարը հայոց, հաւաքեալ և ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի Փիրղալեմեան Տոսրեցու... Կ. Պոլիս, 1883:

<sup>3</sup> Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանաստեան վարժարանի ի Կարլն, Վիեննա, 1900: Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիզի, Վիեննա, 1910, և այլն:

<sup>4</sup> Մայր յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր Ա, Վենետիկ, 1914, նույնի Բ հատորը, Վենետիկ, 1924:

<sup>5</sup> Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, պրակ առաջին, Թիֆլիս, 1915:



գրերի հիշատակարանները հավաքելու և հրատարակության պատրաստելու աշխատանքով, զուգահեռաբար մենք հավաքել ենք նաև նույն ձեռագրերի էջերում գրանցված այդ վավերագրերը, նպատակ ունենալով դրանք հրատարակել առանձին ժողովածուով<sup>1</sup>։ Այս նույն աշխատանքը մասամբ կատարել է նաև Մատենադարանի գիտական աշխատող Ս. Լալաֆարյանը, որը հրատարակության է պատրաստում 16-րդ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները. այսպիսով առ այսօր մենք ձեռքի տակ ունենք Մատենադարանի ձեռագրերից և (ոչ մեծ քանակությամբ) տպագիր ձեռագրաց ցուցակներից քաղված, 11—18-րդ դարերին վերաբերող 300-ից ավելի վավերագրեր։ Այդպիսիք, անշուշտ, կան նաև 17—18-րդ դարերում ընդօրինակված ձեռագրերի, ինչպես նաև Հայաստանից դուրս պահվող հայերեն ձեռագրերի մեջ. ուստի և դրանց հավաքումը առաջիկայում պետք է շարունակել, ներգրավելով այդ գործի մեջ այլ մասնագետներին։ Չնայած դրան, արդեն մեր ձեռքի տակ եղող նյութը, թե՛ քանակով և թե՛ բովանդակությամբ՝ հնարավորություն է ընձեռում ընդհանուր գծերով ծանոթանալու վերոհիշյալ փաստաթղթերի բովանդակության հետ, արժեքավորելու դրանք որպես պատմական սկզբնաղբյուր։

Մեր ձեռքի տակ եղող վավերագրերի ճշշող մեծամասնությունը գրանցված է հնում վասպուրականի (հատկապես Ռշտունիքի և Մոկսի) վանական հաստատությունների սեփականությունը կազմող ձեռագրերի էջերում։ Այս հանգամանքն, անշուշտ, պատահական չէ. նույն այդ վանական հաստատությունների շինությունների պատերից գրեթե իսպառ բացակայում են վիմական արձանագրությունները, այն դեպքում, երբ պատմական Հայաստանի այլ նահանգներում՝ Այրարատում, Սյունիքում, Գուգարքում, Արցախում և այլ վայրերում, վանքերի ու եկեղեցիների պատերը ներսից ու դրսից, հաճախ ծայրից ծայր, լի են մանր ու խոշոր արձանագրություններով։ Վասպուրականում գերադասել են նույն այդ նպատակի համար օգտագործել վանքերում պահվող ձեռագրերը, որոնց վրա գրանցումներ կատարելը տեխնիկական դժվարությունների և մեծածախ աշխատանքների հետ կապված չի եղել։

\* \* \*

Ըստ բովանդակության ձեռագրերի էջերին գրանցված վավերագրերը բաժանվում են հիմնականում հետևյալ խմբերի.

1. Նվիրաբերական գրառումներ.
2. Պայմանագրեր.
3. Կալվածագրեր.

Նվիրաբերական գրառումները կամ «վակֆերը»<sup>2</sup>, որ քանակով ամենից շատ են, իրենց հերթին բաժանվում են ենթախմբերի։

<sup>1</sup> Այս մասին խոսել ենք «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ժողովածուի (Երևան, 1950) 81-րդ էջի ծանոթագրության մեջ։ Իսկ մի շարք կարևոր փաստաթղթեր օգտագործել ենք «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ժողովածուի Բ մասի (Երևան, 1958) ընդարձակ առաջաբանի «Համառոտ ակնարկ սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմության հատվածը շարադրելիս»։

<sup>2</sup> «Վակֆ» (արաբ. وقف — «կանգ առնել», «ամրանալ») էին կոչվում եկեղեցական հաստատություններին նվիրաբերված կալվածքներն ու ստացվածքները, որոնք ենթակա չէին օտարման։ Այդ (վակֆ) բառը մեր վավերագրերում գործ է ածված շուրջ երկու տասնյակ աղավաղ ձե-



Զգալի թիվ են կազմում այն վակֆերը, որոնցով այս կամ այն անհատ անձնավորությունը կամ գերդաստանը, որևէ վանական կամ եկեղեցական հաստատության նվիրում է իր սեփականությունը («մուլքը») կազմող որևէ անշարժ կալվածք՝ արտ, այգի, կրպակ, ջրաղաց, ձիթհանք, փոխհատուցում ստանալով որոշակի քանակության պատարագ կամ օրհնություն: Այս կարգի վակֆերի հարյուրավոր օրինակներ են հայտնի վիմական արձանագրություններից. ձեռագրական գրառումները տարբերվում են իրենց վիմական նամակներից ոճական առանձնահատկություններով: Սրանք գրված են ավելի մանրամասնորեն. տեղ շահելու և հակիրճ ու սեղմ լինելու մտահոգությունը այնքան էլ չի զբաղեցրել դրանց շարադրողներին:

Ծանոթանանք այդ կարգի մի քանի նվիրաբերական գրառումների.

1. Գրանցված է 1303 թվականին, Գրիգոր Լուսավորչի անապատում. նվիրաբերության առարկան է մի խանութ, որը գտնվել է, հավանաբար, Երզնկայում:

«Ես սիր Սիմոնս, որ տվի զիմ խանութն որ ի Քաֆկտրնոցն ռխֆ ի սուրբ Լուսավորիչն անջինջ, որ քանի յայն արն վարագայ խաչին կիրակէն պատարագ լինի՝ ինձ լինի, որ դրել եմ ինձ հոգեբարձ զԹագվորշահն, որ զիմ հոգիս հոգա զինչ աստուած իւր ցուցնէ: Եւ է խանութին հատերն՝ մէկ դեհն մեծ պարոն Ֆատարն, ու մէկն Կարապետ աղեղրարն, ու մէկն Սուլէման դանուշմանն, ու մէկն ճանապարհն, որ առաջի և ||| ի թվ. 956. (1303)», (Բ. Սարգսյան, Մայր ցուցակ, հտ. Բ., Վենետիկ, էջ 35):

2. Գրանցված է 1335 թվականին, նվիրաբերության առարկան է մի ձիթհանք.

«Յանուն աստուծոյ և կարողութեամբ սուրբ հոգւոյն ես պարոն Հայրուստ, որ շինեցի զաղօթանոցներ սուրբ մենաստանացս զՔարի վանուցս, զԹանահատի վանուց և զսուրբ Կաթողիկէիս, զի այն էր խնդրուածք իմ յաստուծոյ: Եւ գնեցի ի Սապուխի որդոյ Մահմատայ զձորի յեղեր ձիթահանքն սուրբ Կաթողիկէիս լուսացու և ետու ի ձեռն Իբրանոս քահանային վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ և արեւատութեան զաւակաց իմոց:

Ես Առաքել վարդապետս միջնորդ և վկայ եմ էս հաստատ և անդարձ վախճիս. ի թուաբերութեան հայկազեան տումարի 927. (1335)»: (Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 94—95):

3. Գրանցված է 1461 թվականին, սուրբ Նշանի վանքում. նվիրաբերության առարկան է մի այգի.

«Ես Յոհաննէս և իմ հարսն Սուլշուքն տրւաք զԱմինատնին այգին զշինիսուն (") յիշատակ ի սուրբ Նշանն Ամինատնին հոգուն, իր ննջեցելոցն: Ի ներքին դեհն Յայաատին տղան և ի վերին դիհն աղբիւրն. այլ մարդոյ տաւ տալապայ չկայ. ի յաղբիւրէն վայր՝ ամէնն իւր է, այլ մարդոյ չկայ. եկեղեցին դուխ է, աղբիւրն և ամէն նորա է:

Ես տէր Դաւիթ և տէր Սիմէոն եպիսկոպոսք վկայ եմք, ես ռայիս Ամինատազս վկայ եմ. ես խոճայ Ճալալս վկայ եմ. ես մղտեսի Ճիհանպէկս վկայ եմ, ես խոճայ Կարապետս վկայ եմ. ես խոճայ Զոփլուս վկայ եմ այս քանիս: Ով

վերով՝ աւխլ, ուլ, ռխլ, ռխն, ռխֆ, ռհվ, ռհֆ, ռղր, ուհվ, վախբ, վախմ, վախն, վաղուպ, վոխմ, օհվ և այլն:



որ այսօր տալ տալապա առնէ նա զմասն զՅուդային առցէ և զխաչահանուացն:

Ես Յոհանէսս և իմ եղբոր որդիքս Ալէքսանոս և Մովսէսն Ը. (8) Ֆլի (=Ֆլորի) տըւաք, և գնեցաք զայգին, և տըւաք ի սուրբ Նշանն յիշատակ Ամինատին հոգուն. այլ մարդոյ տալի տալապա չկայ:

Ի թվ. 2. և Ժ. (1461)» (A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, by Frederick C. Conybeare, London, 1913, էջ 31):

4. Գրանցված է Աղթամարի Ստեփանոս Դ. կաթողիկոսի աթոռակալության տարիներին (1464—1489 թթ.), Ռշտունիքում. նվիրաբերության առարկաներն են երկու արտեր.

«Ծառայա աստուծոյ Ստեփաննոս, Հերենքսի որդիս՝ Կեմայ տանուտերաց կամօք՝ մեծաց և փոքունց, ետու զիմ հէրենական գնած մուլքն՝ զՓոս արտն՝ Պուտուլկի վանաց սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Գէորգ զօրավարին և սքանչելագործ Նղիշայ վարդապետի սուրբ աշին ռխվ և անշինչ յիշատակ: Յիշխանութեան Սուլէյման-բէկին և ի հայրապետութեան տէր Ստեփաննոսին, ի յառաջնորդութեան Յովհաննէս եպիսկոպոսին |||

Ես Ստեփաննոս Հերենքսի որդիս և Աստուածատրու որդիքս Չաղարն և Ետգարս զծորի դրան արտն ռխվ տուինք Թաղէոս առաքելոյն, աստուծոյ վկայութեամբն և հոգևոր տիրի վկայութեամբն, և Յովհաննէս եպիսկոպոսին և առաքելիցուն և ամենայն Կեմայ տանուտերաց վկայութեամբն:

Ձինչ էրէց որ եկեղեցւոյն ծառայութիւն առնէ՝ զէն արտի բերքն այն ուտէ և ի տարին հինգ անգամ զՀէրենքսենց գերեզմաներն օրհնէ:

Ես տէր Ստեփաննոս կաթողիկոս վկայ եմ» (Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 229—230):

5. Գրանցված է 1581 թվականին, ներքին Մարմետ գյուղում. նվիրաբերության առարկան է մի ջրաղացի մեկ քառորդ մասը, որ տրված է Սորբի սուրբ Կարապետի վանքին:

«...Յիշեցէք զՆերքին Մարմետու տանուտէրն զպարոն Ղամբարն, որ շարեք մի ի Խոջենց ջաղացէն էառ և ետուր ի դուռն սուրբ Կարապետին, ի ձեռն Հայրապետ եպիսկոպոսին և յայլ միաբանացն. ի թվականին Հաջոց ՌՂ. (1581)....:

Գրեցաւ ձեռամբ Կարապետ արեղաին, ի գիւղս որ կոչի Ներքին Մարմետ, վկայութեամբ սուրբ Ստեփաննոսի նախավկային: Իմացումն լիցի ձեզ եղբարք, որ ջաղացն ի յԱնանավանք է. և որք կարդայք ասացէք բոլոր սրտիւ և ուղիղ հաւատով աստուած-ողորմի իւրեանց հոգոյն, ամէն, եղիցի, եղիցի» (Մատենադարան, ձեռ. № 4869, էջ 669ա):

Այս կարգի նվիրաբերական գրառումներ կարելի է մեջ բերել տասնյակներով. նրանց մեջ, ինչպես տեսանք վերը բերած օրինակներում, փոխվում են նվիրաբերության առարկաները (խանութ, ձիթհանք, այգի, արտ, ջրաղաց), ոսկայն դրանք բոլորն էլ նվիրաբերողներին պատկանող «մուլքեր» են, մեծ մասամբ ձեռք բերված գնումների ճանապարհով, ուստի և նվիրատուները իրավասու են եղել օտարելու դրանք ցանկացած եղանակով՝ վաճառելու, ժառանգություն թողնելու իրենց մերձավորներին, նվիրաբերելու վանական-եկեղեցական որևէ հաստատության:

14-րդ և հետագա դարերի նվիրաբերական գրառումների մի պատկառելի քանակությունը վերաբերվում է գյուղական համայնքի հողային ֆոնդի մեջ



մտնող առանձին արտերի ու հողակտորների վանական հաստատություններին վակֆ անելու հարցին: Ուշագրավ այս երևույթը, որ նոր երանգ է տալիս վակֆին, արժանի է հատուկ քննության:

Ծանոթանանք նաև վակֆերի այդ տարատեսակին բնորոշ մի բանի օրինակների հետ:

1. «Ով դասք քահանայից, յիշեցէք ի սուրբ և ի յերկնա՝ լուր յաղաթս ձեր ||| ի պարոնին որդին [Խօ] ճասար պէկն ||| թումն տեղ՝ անջրդի արտն, որ է ի Կար||| եզերն ողբ իղիր [Աստուած] ածնին. ով որ վալյել է լիտր մն ձէթ [Աստուած] ածնին տայ: Ով որ այս բանիս հակառակ լինի կամ զայս արտս խորէ յեկեղեցոյս՝ յազգաց կամ յատարաց, զանէծս Կայենի առցէ և ընդ խաշ-հանուացն պատժեսցի: Եւ այս բան կամակցութեամբ տէր Աւետեացն եղև: Յիշատակ դնաւդն և վաստակաւդն, որ հանապազ զայն ձէթն [վառէ]՝ աստուծոյ անճառ լուսնոյն՝ արժանի լիցին, [ամէն]:»

Ի թվ. ՊԶ (1431)» (Ն. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ..., հտ. Ա, Վեհտիկ, էջ 664):

2. «Քրիստոս աստուած... լուսնատրեայ զՀայրապետնց տէր Աբրահամի հոգին, որ կամեցաւ զիւր հալալ դատքն՝ Ժ. (10)՝ զոշ. (դուռուշ) ետուր, զՇիրիկայ բաժին գնեց՝ Խ. (40) կոտ դարալ. Ժ. (10) եթող, Լ. (30) ռխւ արար ի վերայ Գ. խորանին յիշատակ իւր, ծնողաց նորին՝ հալքն՝ տէր Հայրապետին՝ հանգուցելոյն առ Քրիստոս և մաւրն Զանաղին...: Աստուած զՅառնանից տանուորէքն արհնէ՝ զմեծն-զփոքրն, որ այս բանիս վկայ եղան. ով որ հակառակէ, կամ յաւան ձգէ, կամ այլայլէ՝ նա զանէծքն զԿայենի և Յուդային և ղխաշխանողացն առցէ, ամէն, ամէն, եղիցի» (Մատենադարան, ձեռ. № 4955, էջ 155բ—159ա, ժամանակ՝ 16—17-րդ դդ.):

3. «Յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած ողորմի ասացէք Պետունց Գեւորն, հօրն՝ Կարապետին, մօրն՝ Գուլաղին, հօրեղբօրն՝ Հախրյապետին, և որդուն՝ Յովանէսին՝ Նիրքին թաղ առտն օհվ արարին ի դուռն սուրբ Կարապետին, կապիճ մի աշընցան կարալ տան ձեռամբ Ագրլանայ ըռէս Ներսօին, ըռէս Յովանէսին, ըռէս Կաղարին, տանուտէրաց՝ մեծամեծաց և փոքոց: Ով հակառակ կենայ՝ անէծք Կայենին առնէ և այլ խաշհանողացն, ամէն...» (Մատենադարան, ձեռ. № 4915, էջ 1ա, ժամանակ՝ 17-րդ դարի վերջերը):

4. «Յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած ողորմի ասացէք Մարկոսին, որ զՇարակածոր ռխվ երար ի վերայ սուրբ Գէորգա՝ կէս կապիճ կապալ» (Մատենադարան, ձեռ. № 4915, էջ 137բ, գրանցված է մերձավորապես 1701 թվականին):

5. «Յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած ողորմի ասացէք մահտեսի Աղաջանին և մահտեսի Սարուխանին և տան մեծի և փոքու՝ առհասարակ ամենեցուն, ամէն, որ զջաղցի վերև ռխվ երար ի վերայ սուրբ Գէորգա՝ կապիճ կէս կապալ, և զձմի առտ՝ կիսրար, և զաւագիկ ռխվ ի վերայ սուրբ Նրոսաղեմա՝ կէս ղ[ու]ռուշ» (Մատենադարան, ձեռ. № 4915, էջ 137բ—138ա, գրանցված է մերձավորապես 1701 թվականին):

6. «Յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած ողորմի ասացէք մահդասի Գուլամիրին, և հօրն մահդասի Ստեփանին, և մօրն Զաղին, եղբօրն Վարդանէսին, որ կամեցան և տուին Կռանայարտ՝ ռխու արարին ի դուռն Ապարանից սուրբ Նշանին. տարին Ե. (5) կապիճ հաց տան սուրբ Խաչին, աստուած լուսաւորէ զիւրեանց հոգին, ամէն»:



Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած ողորմի ասացէք Սահակին, և հօրն Նիկէոլոսին, և մօրն Թարեզին, և եղբայրն Մուրադին, որ կամեցան և թուին զՋրուրնիկ՝ ռխու արարիլն ի դուռն Ապարանից սուրբ Նշանին, տարին գրիւ մի հաց կապալ տան. աստուած լուսաւորէ զիրեանց հոգիքն, ամէն...» (Մատենադարան, ձեռ. № 5526, էջ 138բ, ժամանակ՝ 16—17-րդ դդ.):

7. «Կամա՛ն աստուծոյ ես՝ Պօղոսի որդի Արազս, իմ եղբայր Պօղոսս, իմ հօրեղբօր Թոռն Խեչատուրս և մեր որդիքս գիր տվինք առաջի աստուծոյ, որ մեր նախնիքն մէկ արաւլար հող իւրեանց հողոյն համար տվել էին Անդրիասանց Սարգիսին. յետոյ Սարգիսն անյիշատակ էլաւ, մեր տված հողն անտէր մնաց. մենք էլ պարնիցն հողն ճարեցինք, մէկ արաւար հող էլ մենք վրէն հաստատեցինք, Բ. (2) արաւար հող տվինք վախմ Սանահնոյ սուրբ Աստուածածնին. ով որ մեր ազգ, մեր որդի կամ այլ մարդ վարէ՝ Ե. (5) ծել վարողն տանի, մէկ ծել ղրկէ Աստուածածնի դուռն, որ միաբանքն ուտեն մեր նընչեցելոցն Քրիստոս որդի ասեն...» (Մատենադարան, ձեռ. № 3050, էջ 273բ, ժամանակ՝ 17-րդ դար):

Օրինակները համարենք բավարար: Լնչպես տեսնում ենք, վերոհիշյալ գրառումների մեջ վակֆ են արվում վարելահողեր. սակայն նրանք ոչ թե ղրվում են հիշատակված վանական-եկեղեցական հաստատութիւնների իրավասութեան տակ, այլ մնում նվիրաբերողի ձեռքում, պայմանով որ նվիրաբերողը կամ վակֆ արված այդ հողակտորի գալիք մշակողը՝ բաժին հանի վանական հաստատութեանը — մի լիտր ձեթ, 40 կոտ բնավարձի  $\frac{3}{4}$ -ը (30 կոտ), կես, մեկ, մեկուկես, կամ հինգ կապիճ հաց, մի գրիվ հաց, բերքի  $\frac{1}{6}$  մասը և այլն:

Վակֆ արված այդ հողակտորները, այսպիսով, չէին դադարում գյուղական համայնքի հողային ֆոնդի մասը լինելուց: Նրանց մշակող գերդաստանները, որոնք պարտավոր էին ռենտա-հարկ վճարել պետութեանն ու հողատիրոջը, կամովին հանձն էին առնում հիշատակված հողակտորների բերքից ամեն տարի տրոշակի մաս՝ «ղարար» (արաբ. قَبُول — «հանձնառութիւն»), «համաձայնութիւն» բառից) հանձնել վակֆ ստացող հաստատութեանը: Գրառված վավերագրի ուժով ու գյուղական համայնքի տանտերերի՝ «մեծի ու փոքրի» հանձնառութեամբ՝ այդ պարտավորութիւնը տարածվում էր վակֆ արված հողակտորի հետագա մշակողների վրա:

Ընդհանուր առմամբ այսպիսի բովանդակութիւն ունեն վերը բերված և մեր ձեռքի տակ եղող մի քանի տասնյակ մյուս վավերագրերը: Նրանց մեջ սակայն կան նաև տարբերութիւններ:

Այսպես, օրինակ, առաջին վավերագրից (որը դժբախտաբար լրիվ չի վերծանված) կարելի է հետևցնել, որ վակֆ անողը կալվածատեր է՝ ոմն Խոնասար բեկ, որի հայրը (անունը անընթեռնելի) մեծարված է «պարոն» տիտղոսով: Նկատի առնելով այս հանգամանքը կարելի է, թերևս, եզրակացնել, որ վակֆ արված «անջրդի արտը» Խոնասար-բէկի կողմից տրված է եղել վարձակալման և տարին մի լիտր ձեթ սուրբ Աստվածածնի եկեղեցուն տալու պարտավորութիւնը ղրվել է վարձակալողի («ով որ վայելէ») վրա:

Ուշագրավ է նաև մեջ բերված երկրորդ վավերագիրը: Երեք խորան կոշվող սրբավայրին տարին 30 կոտ ցորեն տալու պարտավորութիւն ստանձնած, վավերագրի գրանցման ժամանակ արդեն հանգուցյալ Հայրապետոնց



Աբրահամը 10 ղուռուշով գնել էր «Շիրիկայ բաժին» կոչված հողը: Հողակտորի վարձակալողի (Շիրիկի<sup>1</sup>) և նրա մեջ համաձայնություն էր կայացել ամեն տարվա բերքից տալ Աբրահամին 40 կոտ ցորեն («Խ. կոտ ղարալ»): Ահա այդ 40 կոտից 30 կոտն է, որ Աբրահամի և նրա ծնողների հոգու փրկության համար վակֆ է արվել Երեք խորան կոչվող եկեղեցուն:

Մեջ բերված հինգերորդ վավերագրում, բացի «կապիճ կէս կապալի» մասին հիշատակությունից, որ տրվելու էր տարեց տարի ջրաղացի վերևում գտնվող վարելահողից սուրբ Երուսաղեմին, հիշատակություն կա նաև «ձմի» (ծմակային) մի արտի մասին, որպես կիսրար արտ և «աւաղիկ» արտի մասին, որի դիմաց պարտավորվել են եկեղեցուն տալ ամեն տարի կես ղուռուշ դրամ:

Հողի վարձակալության (ИЗДОЛЫЩИНА) սիստեմի գոյության մասին վկայող «կիսրար» տերմինի հետ սերտ աղերսի մեջ է նաև «ոխվերու (իմա՝ վակֆերի) շարեք» տերմինը, որը բացատրության կարիք է զգում:

15-րդ դարից պահպանվել է մի վավերագիր, որի մեջ հիշատակված է այդ՝ «ոխվերու շարեք» տերմինը.

«Քրիստոս աստուած... ողորմեա ամենայն հաւատացելոց, ևս առաւել Դովլաթիարին և Խոսրովին, Մկրտչին և Թումին, և ծնողաց նոցին, որ զոխվերոյ շարէքն բաշխեցին. արարիչն աստուած զիւրեանց մեղքն թողու, ամէն: Ընդ նոսին զԽունկանց Կարապետին, որ միջնորդ եղև այսմ բարի գործոյս, ամէն» (Մատենադարան, ձեռ. № 4674, էջ 51ա)<sup>1</sup>:

Այդպիսի մի վկայություն էլ պահպանվել է 1476 թվականին ընդօրինակված մի Ճառքնտրի հիշատակարանի ստորև բերվող հատվածում.

«Դարձեալ յիշեցեք զբարեպաշտ հաւատարիմ տանուտէրքն Վանայ քաղաքիս՝ զխոջա Յովանէսն, զմելիք Բախտիարն, զխոջա Պարսամն, զոէս Փերիշանն, զոէս Սարխոշն, զխոջայ Աղնաւուրն, զխոջա Գրիգորն, զխոջա պարոն Գորգն, զխոջա Յովանէսն, միւս խոջա Յովանէսն, զխոջա Կարապետն, զԱնձրեանց Մուրատն, զխոջա Էղգանբախշն, մեծ և փոքր քաղաքի տանուտէրքս, որ ամէն եկեղեցեաց ոխֆերու շարէքն բաղլեցին» («ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» մասն Բ., էջ 405):

«Չարեք» (իմա՝ «չհար-յեք») կոչվում էին վարձակալության տրված այն վարելահողերը, որոնց մշակման դիմաց անմիջական արտադրող գյուղացին պարտավոր էր կալվածատիրոջը հանձնել բերքի մեկ քառորդը:

Գյուղական համայնքի մեջ ընդգրկված գյուղացիներից ոմանք վանական տարրեր հաստատությունների վակֆ էին անում առանձին հողակտորներ, որոնց օգտագործման իրավունքն էր միայն գտնվում իրենց ձեռքին «շարեքի» սկզբունքով վարձակալման պայմանով:

Այդ հողակտորների մշակման իրավունքը երբ անցնում էր վանական այս կամ այն հաստատությանը, նրանց ռենտայի վճարման պարտավորությունը նույնպես, ավտոմատիկ կերպով անցնում էր նոր օգտագործողին (տվյալ դեպքում՝ վանական-եկեղեցական հաստատությանը):

Նվ ահա, որոշ դեպքերում քաղաքային և գյուղական համայնքների մեծամեծները՝ մելիքներ, ռեսներ, խոջաներ, իրենց համայնքների անունից

<sup>1</sup> Այս նույն անձնավորությունները, որոնց հետ նաև մելիք Ստեփանոսը, նույն առիթով հիշատակվում են մի այլ ձեռագրի մեջ ևս (տե՛ս «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Բ., էջ 405-ի ծանոթագրությունը):



պարտավորություն էին ստանձնում վճարել վանքերին վակֆ արված այդ խա-  
տեղորիայի հողակտորների կալվածատիրական ռենտան՝ «ոխվերու շարեքը»  
և թե տվյալ վարելահողը վարձակալման էր տրված բերքի մեկ-քառորդը կալ-  
վածատիրոջը հանձնելու պայմանով, կամ կեսը՝ «կիսրարի» դեպքում, կամ  
էլ մի այլ մասը, նայած վարձակալության պայմանին և կալվածատիրոջից  
գյուղացու կախման աստիճանին:

Ինչպես տեսնում ենք այս («կիսրար» և «շարեք») տերմինները հնարավո-  
րություն են ընձեռում պարզելու, որ ֆեոդալական շահագործման բնավար-  
ձակալման սիստեմը լայն տարածում ուներ Հայաստանում՝ 15-րդ և հետագա  
դարերում:

Նվիրաբերական գրառումների երրորդ ենթախմբի մեջ են մտնում մեծա-  
քանակ այն վավերագրերը, որոնցով տարբեր մասնագիտության ու դասը-  
մունքի մարդիկ հանձն են առնում վանական որևէ հաստատության համար  
ամեն տարի անվարձ որևէ ծառայություն կատարել կամ որոշյալ շափով նյու-  
թական որևէ նպաստ բերել:

Ծանոթանանք նաև վակֆերի այս տարատեսակի մի քանի բնորոշ օրի-  
նակների հետ:

1. «Ես Աւաքս և Զըմրուծս՝ ծառայ սուրբ Աւետարանի» և սուրբ Կոս-  
տընդինայ: Ես Զըմրութս ի յիմ ձեռացս ի բանէն յամէն տարի Դ. (4) նուկի  
իրըխտին կիրիոն լընում ու տամ. և ես Աւաքս ի յիմ ձեռացս յամէն տարի  
աղեկ գառ մն սուրբ Գրիգորոյ և սուրբ Կոստընդինայ ուխտին բերեմ անպատ-  
շառ: Եւ որ ոչ կատարէ զհրաման սուրբ ուխտիս՝ առցէ ի յահել դատաստանէն  
Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ զվրեկ/ / թէ արհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

Վկայ է այս բանիս սուրբ Աւետարանս Քրիստոսի և ժողովուրդը, որ աստ-  
հանդիպեցան.

Ես Լուսս վկայ.

Ես Միարևս վկայ.

Ես Ղարիպշահս վկայ.

Եւ ես նախատ ի Գրիգոր երէցս, որ զգիրս գրեցի՝ վկայ:

Գր. ի թվ. հ. ՉՂԷ. (1348), ի մայիսի ԻԸ. (18)» (Մատենադարան, ձեռ.  
№ 3793, էջ 88բ):

2. «Ես Վարձիգուլս որդի Ամիրազիզին եկի ի Մաւղնոյ վանքս՝ դրի յիշա-  
տակ իմ հոգուս, որ զինչ վանուցն աղուն լինի՝ իմ ջաղացն աղցվի, որ զինչ  
միաբանք լինին վանքս՝ ուտեն...: Եւ միաբանք վանիցս՝ Իգնատիոս եպիսկո-  
պոսս և այլ արեղայքս՝ ի տարին մէկ ժամ կատարենք Վարձիգուլին հոգուն  
քանի վանքս ենք. և յետ մեզ հաստատուն պահաւդքն արհնին յաստուծոյ,  
ամէն. և ով որ վանքս լինին՝ զայս կատարեն» (Մատենադարան, ձեռ.  
№ 3646, էջ 256ա, ժամանակ 14—15-րդ դդ.):

3. «Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զԱղուպշի որդին զՈվանէս, զԲուլիկ,  
որ զ/ / ւածանէն դաշտպահութիւն ռիֆ արարին սուրբ Քառասնից. զինչ սուրբ  
Քառասունք պատարադ լինի՝ իւրեանց մասն և բաժին [ եղիցի ]» (Մատենադա-  
րան, ձեռ. № 4845, էջ 1ա, ժամանակ 15—16-րդ դդ.):

4. «Քրիստոս աստուած քո սուրբ ծնաւորի բարեխաւսութեամբդ ողորմեա  
ամենայն հաւատացելոց, ևս առաւել ուսթա խալիֆին, որ յամէն տարի Բ. (2)  
գութան է տուէր սուրբ Վարդանայ...» (Մատենադարան, ձեռ. № 1524, էջ 921բ,  
ժամանակ 15-րդ դար):



5. «Յիշեցէք ի Քրիստոս զուսթայ Միրիշան՝ զՍղերթցին և զիւր որդին էւատշէն, որ ամէն տարի երկու սու տայ վանից մշակուն: Փոխանակ Քրիստոս զերկնից արքայութիւն տայ իւր ծնողացն և ամենայն արեան մերձաւորացն, ամէն» (Մատենադարան, ձեռ. № 5462, էջ 314բ, ժամանակ՝ 17-րդ դարի սկիզբ):

6. «... Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած ողորմի ասացէք նաւրանդ Յակոբուն, որ սուրբ Սահակա առաջնորդի ձին անվարձ նալէ, որ ոխֆ արար: Զինչ որ պատարագ մատչի և սաղմոս ասուի ի սուրբ եկեղեցիքս՝ մասն և բաժին եղիցի իւր և իւր ծնողացն, ամէն» (Ե. Լալայան, Յուցակ, էջ 680, գրառման ժամանակն՝ անհայտ):

7. «Դարձեալ աստուած ողորմի ասացէք ուսթայ Փանոսին, և ծնողացն՝ հօրն Շեհիջանին և մօրն Խանումին, և կողակցին Մարգարտին, որ ոխֆ արար զձեռն սուրբ Միրանաւորի, որ ինչ կողպէս թէ բալնիս շինելոյ լինի՝ շինի...» (Մատենադարան, ձեռ. № 4749, էջ 350բ—351ա, ժամանակ՝ 17-րդ դարի սկիզբ):

8. «Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս Խէքէնց էտգարն, որ Ի. (20) տարի Սլուրու նախորդ էկաց և վանաց նախիրն ոխֆ և նուէր արար սուրբ Գէորգայ զրոտնն. արևալիշն աստուած զինքն արհնէ... և զայն մարդն, որ նախորդ կենայ՝ նայ զայս ոֆիսլս [տ]եղն պահէ. թէ չէ՝ նայ ի սուրբ Գէորգէն սևերես լինի...» (Մատենադարան, ձեռ. № 5805, էջ 333բ, ժամանակ՝ հավանաբար 16-րդ դար):

9. «Դարձեալ յիշեցէք... տանուտէրն՝ զներկարար էմնադին... զսուրբ Պօղոսու քահանայից ներկ թարխան արար» (Ն. Զուղա, ձեռագիր № 544, ՄՏՄ, ժամանակ՝ հավանաբար 15-րդ դար):

Ինչպես տեսնում ենք վանական հաստատութիւնների օգտին անվարձ որևէ ծառայութիւն կատարելու հանձնառութեան մասին վակֆերը վերաբերում են տնտեսական գործունեության ամենատարբեր մարզերի՝ վանքի լուսավառութեան համար ձեթ հայթայթել, տարին մի գառ նվիրել, վանքի աղունն աղալ առանց վարձի, հանձն առնել վանքի դաշտերի պահպանութիւնը, տարին 2 օր սեփական գութանով ու լծկաններով հերկել վանքի վարելահողը, տարին երկու սու (ոտնաման) տալ վանքի մշակների համար, անվարձ պալտել վանահոր ձին, անվարձ շինել վանքի համար անհրաժեշտ կողպեքներն ու քանալիները, անվարձ արածացնել վանքի նախիրը, անվարձ ներկել քահանաների բուրդն ու հալավը և այլն, և այլն:

Նման բովանդակութիւն ունեցող բոլոր վավերագրերի տվյալները, լրացնելով մեկը մյուսին, կարող են մեծապես նպաստել միջնադարյան Հայաստանի վանական տնտեսութիւնների գործունեության տարբեր բնագավառների ուսումնասիրութեանը:

Նվիրաբերական գրառումների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունեն նաև այն վավերագրերը, որոնք շարադրված են գրամական վակֆերի կապակցութեամբ: Մանրթանանք այդ կարգի մի-երկու վավերագրերի հետ:

1. «Ի թվին Զե. (1491) և նոյնմբեր ամսոյ Իէ. (27): Ես մղտսի Կուլիստան ծառայս աստուծոյ՝ սուրբ Թորոսու եկեղեցոյն ծառայ եմ և հնազանդ, իմ սրտի կամաւս Բ. (1000) սալխտակ] կու տամ, որ ամէն տարի զիս յիշեն քահանայքն ժամ առնելով և աստուած-անեղ ասեն...: Եւ տան զայս սալխտակս



ամեն տարի ի մէկ տանուտէր և զկաթն առնուն քահանայքն և աստուած անեղ ասեն...:

Այս բանիս վկայ տէր Պետրոսն սուրբ Գորգու.

Այս բանիս վկայ տէր Յակոբն Խոճին Եկեղեցուն.

Այս բանիս վկայ տէր Ղազարն սուրբ Թորոսու.

Այս բանիս վկայ պարոն Հարիրաւազ Նիկաւղոսն.

Այս բանիս վկայ պարոն Պաւրաշն.

Այս բանիս վկայ պարոն Խուժլուպէկն.

Նւ ես Յոհաննէս արեղայս այլ վկայ |||, որ զգիրս գրեցի» (Մատենադարան, ձեռ. № 7449, էջ 498):

## 2. «Ի Թվին 29թ. (1550)...

Աստուած արհնի Աղբիգան պապային դուտը, որ երէտ, սուրբ Թորոսու յիշատակ Ռ. (1000) սպիտակ՝ իր մօր հոգւոյն յիշատակ անջնջելի, աստուած անեղ ասելով: Կատն (իմա՝ կաթն) առնուն՝ Ը. (100) Եկեղեցոյ, Ը. (100) իրիցնեւրուն աստուած անեղի» (Մատենադարան, № 7449, էջ 498)<sup>1</sup>:

3. «Ես վանեցի տէր Ըստէփանոս ԺՌ. (10.000) դկ. (դահեկան) սուրբ Խաչիկ յաւետարանին տվի, որ տաճարի տեղն շինեն՝ խարճեն, յիշատակ իմ հար Մխիթարին, իմ մար Խանաղին, Եղբայր Ատոմին, Աստուածայտուրին, Ախիճանին, Գլբիդորին, իմ որդոյ Ատոմին. աստուած ընդ երկայն աւուրց անէ, ամէն, հայր:

Թվկ. ՌՂԴ. (1585) էր, փետրվարի Ժ. (10)-էն արն...» (Հ. Աճառյան, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Թարիզի, էջ 74):

Այս վավերագրերից ուշագրավ են հատկապես առաջին երկուսը, որոնք դրանցված են, հավանաբար, Ղրիմի Կաֆա քաղաքում: Բուն Հայաստանի վահական հաստատութիւններին արված դրամական նվիրաբերութիւնների մասին մեր ձեռքի տակ եղող մի շարք համանման գրառումներից և ոչ մեկը տեղեկութիւն չի պարունակում նվիրաբերված գումարի շահով տալու և տարեց տարի ստացվող վաշխի տոկոսի մասին: Վերը բերված երկրորդ վավերագրից հայտնի է դառնում, որ 1000 սպիտակ գումարը տարին բերում էր 200 սպիտակ, այլ խոսքով՝ 20 տոկոս շահ:

Առաջին վավերագրի «Նւ տան զայս սպիտակս ամէն տարի ի մէկ տանուտէր» արտահայտութիւնից կարելի է արտաբերել, որ Ղրիմում կային վաշխառուական գործարքներ կատարող հայ գերդաստաններ:

Որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում «կաթն» տերմինը, որը Ղրիմի վավերագրերում գործ է ածված մայր գումարի ամեն տարի բերող շահի իմաստով:

Մ. Կովալևսկին իր «Օրենքն ու սովորույթը Կովկասում» ուսումնասիրութիւն մեջ կանգ է առնում Կովկասյան լեռնականների (բալկարներ, օսեր, կարաչայցիներ) միջավայրում շահի հաշվարկման հինավուրց եղանակի վրա. «Նրանց մոտ, — գրում է Կովալևսկին, — շահույթի հաշվարկման հիմքում դրված է կովի բնական աճը, դրա հետ մեկտեղ հաշված և այն եկամուտը, որ տալիս է նա կաթի և պանրի ձևով»<sup>2</sup>:

<sup>1</sup> Նույն այս ձեռագրում, որ գրված է, հավանաբար, Ղրիմի Կաֆա քաղաքում, կան նման գրառումներ նաև 1503, 1541, 1543, 1544, 1546, 1557 թվականներից:

<sup>2</sup> Максим Ковалевский, Закон и обычай на Кавказе, том I, М., 1890, էջ 208:



«Կաթն» հայկական տերմինի գոյությունը «շահ», «տոկոս» նշանակությամբ հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ հնում շահի հաշվարկման այդպիսի մի եղանակ կիրառվել է նաև հայկական միջավայրում:

Միսական բովանդակություն ունեցող ձեռագրերի էջերին գրանցված տրեստեսական բնույթի գրառումների մի պատկառելի մասը պայմանագրեր են: Որպես պայմանավորվող կողմեր հանգես են գալիս ինչպես տարբեր վանական հաստատություններ կամ որևէ վանական հաստատություն մի և գյուղական որևէ համայնք՝ մյուս կողմից, այնպես էլ առանձին անհատներ: Բնականաբար, տարբեր են նաև այդ կարգի վավերագրերի շարադրման առիթները:

Հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում վանական հաստատությունների և գյուղական համայնքների հողային ու ջրային վեճերի մասին ակնարկներ պարունակող վավերագրերը, որոնք աղտոտ լույս են սփռում իրենց հոգևոր տերերի դեմ հայ գյուղացիության մղած սոցիալական պայքարի դրվագների վրա:

Մանթանանք այդ կարգի մի-երկու վավերագրերի հետ.

1. «Ի թկ. Հայոց ԶԼԶ. (1487):

Այս է վանից սնօր կնգուղօն՝ արդի եոր և սասմահ խաշ և Քարաշար և Կուսանաց սար, և գայ ձորն. ձորէ մինչև ի խաշի արդի ճանապ|| էս մինչև Տօրունօ արդի գլօխ:

Այս բանիս ես՝ տէր Խաշատուր վկայ. ևս ռէս Թառ|| վկայ. և եղև մենք հասառակութիւնն այս բանիս մենք ||| վկայ: Եւ այս բանիս օվ հակառակ կայցէ՝ Ուղայի և Կայենին առցէ, ամէն» (Մատենադարան, ձեռ. № 9223, Ե, էջ 6բ):

Վավերագիրը շարադրված է շատ անգրագետ ձեռագրով, որոշ բառեր մաշված են ու անընթեռնելի, այնուամենայնիվ բովանդակությունը, իր հիմնական գծերով, պարզ է:

Ինչ-որ վանքի հողային սահմանների շուրջ վեճեր են տեղի ունեցել վանքի և մոտակա գյուղի բնակիչների միջև: Վանականներին հաջողվել է պարտադրել իրենց կամքը և շարադրել տալ վանքի սահմանները ճշգրտող այս պայմանագիրը, որի «ճշտությունը» հավաստվել է գյուղի «հասարակութեան» կողմից՝ հանձինս քահանայի և ռեսի: Անեծքի ուժով վանքն ամրացրել է իր ձեռք բերածը:

2. «Թվն. ՌեԶ. (1597), ես՝ Բարսեղ վարդապետս, ի ժամանակս Հուլպա խանին բերդակցիք և նորշնցիք տագեցին (՝ աղավաղ բառ) առնուլ զջուր. ԵՃ. (500) ղուռուշ խարճեցի և սուրբ Առաքելոց օգնականութեամբն յաղթեցի նոցա և զաթ արի, և ամենեքեան հնազանդեցան և անկան: Ով ոք ելեալ կրրկին ջանայ ջրին՝ զանէծս Կայէնի և Յուղայի առցէ և հոգով, մարմնով և որդով զրկեսցի յողորմութենէն աստուծոյ և ի սրբոց առաքելոցն, և Յիսուսէ՝ տեառնէ մերմէ նզովեալ լիցի աստ և ի հանդերձեալն. բնդունողք գրոցս օրհնեալ լիցին, ամէն» (Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 2ա):

Ձեռագիրը, որի դատարկ մի էջի վրա գրանցված է այս ուշագրավ փաստաթուղթը՝ Մշո Առաքելոց վանքի նշանավոր Տոնականն է (ամենախոշոր հայերեն ձեռագիրը):

Բարսեղ վարդապետը՝ Առաքելոց վանքի վանահայրը կամ հեղինակավոր միաբաններից մեկը, 1597 թվականին 500 ղուռուշ ծախսելով կարողանում է վանքի սեփականությունը դարձնել («զաթ» անել) ջրանցքը (կամ առուն), որից օգտվում էին նաև Բերդակ և Նորշեն կոչվող գյուղերի բնակիչները: Յոթ-



նապատիկ անեծք է բարդվում իրենց տնտեսական շահերի պաշտպանության համար Առաքելոց վանքի դեմ ելած գյուղացիների գլխին, եթե նրանք այնուհետև ևս համարձակվեն վեճ բացել այդ ջրի համար («Ով որ ելեալ կրկին ջանայ ջրին՝ զանէծս Կայենի և Յուդայի առցէ»):

3. «Գրեցաւ զիրս ի Զքրաշէն, ի դուռն սուրբ Աստուածածնին, ձեռամբ Աւետիս վարդապետին Ալըրեցոյ, և կամակցութեամբ հայր Կարապետին, և զիւղի քահանայից և դուլաթաւորաց մարիֆաթով... (Թվարկվում են գյուղի քահանաների և դուլաթաւորների անունները), վասն արտերաց, որ է Բանկլի ձորովն ի յայն դեհն, որ այլ և ոչ լինի, թէ մերոց և թէ յօտարաց, թէ առաջնորդաց, թէ քահանայից, թէ յաշխարհականաց և որոց հմուտ գիտութեան արտերացս, զոր գրեցաք այլ և այլ արասցէ՝ երեք հարիւր և Ժ. և Լ. հայրապետաց նդովեալ եղիցի, ամէն»:

Ի թվականութեանն Հաոց ՌՃ՝. (1651՝)...» (Մատենադարան, ձեռ. № 4782, էջ 2բ):

Այս վավերագիրը ևս շարադրված է սահմանավեճերի կապակցությամբ: Զքրաշենի քահանաներն ու «դուլաթաւորները», հանդես գալով գյուղական համայնքի անունից, պարտավորվում են այլևս վեճ չբացել «Բանկլի ձորովն ի յայն դեհն» գտնվող արտերի վերաբերմամբ, ընդունելով, որ դրանք պատկանում են Զքրաշենի սուրբ Աստվածածնի վանքին:

Վանական հաստատությունների և գյուղական համայնքների միջև հողի ու ջրի համար մղվող տեական պայքարի մասին են վկայում նաև մի շարք այլ վավերագրեր, որոնք առաջին հայացքից թողնում են սոսկ այս կամ այն վանքի տարբեր գյուղերում ունեցած վարելահողերի թվարկման տպավորություն:

Այդ կարգի վավերագրերի վերջում գրանցված անեծքի բանաձևերը, ուղղված բոլոր նրանց հասցեին, ովքեր երբեք կհամարձակվեն հակառակել և չընդունել այդ վարելահողերի պատկանելիությունը վանքին, ըստ ինքյան վկայություն են այն մասին, որ դրանք ևս՝ վերը բերված առավել ցայտուն օրինակների նման, շարադրված են վանականների կողմից, իրենց կամքը շրջակա գյուղերի համայնքներին թելադրելու և այդ համայնքների հողային ֆոնդի մեջ մտնող մի շարք արտերի մշտապես տիրելու նպատակով:

Ծանոթանանք այդպիսի երկու վավերագրերի հետ, որոնցից առաջինը շարադրված է Խառաբաստի վանքում, 1420 թվականից առաջ (մինչև Կարա-Յուսուֆի մահը), իսկ երկրորդը՝ Ռշտունիքի Կարմրակ սուրբ Աստվածածնի վանքում, 1602 թվականին:

1. «Ի զանութեան Ղարայ-Ուսուֆին, և ի պարոնութեան Իսպին, և յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Կարապետ վարդապետի՝ տուաւ նալաթլամով մուլք՝ Ի. (20) մութ (իմա՝ մոթ) ոստին ի Կտրած-քար Սուրբ Աստուածածնիս, ի զիւղն Անիշատ՝ ի շինամէջ՝ երեսուն մութ տեղ ջրով, քսան մութ՝ ոստին, ի Կտրած-քար Ժ. (10) մութ ջրով, Ի. (20)՝ ոստին, ի Փակաճ՝ ԺԵ. (15) մութ տեղ, ի Հայրիկէ՝ ԺԵ. (15) մութ տեղ, ի Վառնջիկն՝ երկու-խաչ արտն, երկու ակն ջաղաց, ի Բոլորամարդն՝ Ա. (1) արտ, ի Բլուրն Ա. (1) արտ, յԱկանց՝ Դ. (4) արտ, յԻրիշատ՝ Ա. (1) արտ, ի Մկնաւերն՝ Բ. (2) արտ, ի Խառաբաստ՝ Զ. (6) արտ, Բ. (2) ջաղաց, ի Սոսկուն Բ. (2) արտ, ի Գանձակ՝ այգի մի:

Ով որ հակառակ լինի՝ զանէծքն Ուդային առնու, և որ կամակից լինի՝ օրհնի յաստուծոյ և յամենայն սրբոց» (Ղ. Փիրղալեմեան, Նօտարք հայոց, էջ 31—32):



## 2. «Թվիս [Ռ]ՄԱ. (1602).

Ի նորիգեղ Քուրտիկանց երկան արտ, Սաթօի գուրու պատ... Մ[ա]լրգ[ա]լ-  
րի ճոթ, արջախոլ[ը]երն, Սիմոնի տոռոիկ, Կոնթին գոմկներ, Փիրի գոմկներ,  
տոռոիկ արջահորերն, Ղազոյի գոմկներն տոռոիկ, գանձգին. Քամալի տոռ-  
ոիկ, Առաքելի ցնին, Կարոյի ցնին, Մուրատի խաչի արտ, Կիրակոսի բուրդիկ  
[ա՛րտ], Խլոի գանձգին, Տարմօէնց արջահորեր, Մարտոյի ցնին, Քազպարի  
գանձգին, Շաղպանի արեգդէմն, Գլուկանի արտն, Աստուածամօր ճոթ: Գորդիւս  
Սանդուքարով վեր մինչև արեգդէմն, մինչև ծմէն՝ ամենեքեան սոքա արծաթա-  
գին են՝ ի դուռն սուրբ Աստուածածնին և Կարմրակ սուրբ Նշանին և սուրբ  
Սահակայ գերեզմանին վոխմ է տրւած. որ հակառակ կացցէ՝ ատենին Քրիս-  
տոսի պատասխանի տալոց է: Աստուած զայն տանուտէր օրհնէ, որ անտըր-  
տունջ Աստուածածնա տասանորդ տա սպասալ[ւ]որի ձեռն, որ վանից պէտսն  
հոգասցէ: Եւ որ հակառակէ՝ զանէծք Կայենի առցէ. էքուն ժԲ. (12) քիլա  
ցորեն է:

||| և Սանդուքարով վայր՝ մինչև ծովու յափ Սութգանին թեւ թեւ, մինչև  
Շօռատան գլօխ, Գոտեց դաշտ ||| (մի անընթեռնելի բառ) ջուր վանից ոխվ է  
[ա՛րած], որ հակառակէ անէծք և պատիժն Կայենի առցէ» (Մատենադարան,  
ձեռ. № 5454, էջ 321ա):

Պայմանագրային բնույթ ունեցող վավերագրերի շարքում կան նաև իշ-  
խող ու ենթակա վանքերի, ինչպես նաև վանահոր ու միաբանների միջև ծա-  
գած վեճերը հարթելու, կամ համապատասխան փոխհատուցում ստանալուց  
հետո որևէ արտոնություն շնորհելու մասին գրառումներ:

1457 թվականին, օրինակ, Աբրահամ վարդապետից ստանալով շորս գո-  
մեշ և շորս եզ, Աղթամարի վանքը պարտավորվում է աջուհետև չպահանջել  
Ռշտունիքի Գանձակ գյուղի մոտ գտնվող Թովմա առաքյալի վանքից «աջհամ-  
բուրի փարայ» կոչվող եկեղեցական տուրքը (այդ մասին կազմված համա-  
ձայնագիրը տե՛ս Ղ. Փիրղալիմյանի «Նօտարք հայոց»-ում, էջ 186—187):

Գաբենից վանքի վանահայր տեր Հայրապետը Աղթամարի Ստեփանոս  
կաթողիկոսից (1465—1489) գնում է «Կողոպուտ» կոչվող եկեղեցական տուր-  
քից Աղթամարին այլևս մաս չհանելու իրավունքը (Ն. Լալայան, Ցուցակ հա-  
յերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, Թիֆլիս, 1915, էջ 672):

Վանքերի եկամուտների մեծագույն մասը սեփականելու ձգտում ունե-  
ցող վանահայրերի ու առաջնորդների և շարքային միաբանների միջև տնտե-  
սական հողի վրա առաջ եկող վեճերի ու դժգոհությունների մասին է վկայում  
1608 թվականին շարադրված, սուրեւ բերվող յուրահատուկ «պայմանագիրը»:

«...Յիշեցէք ի Քրիստոս զտէր Գրիգոր և զիւր հօրեղբայրն զԱսգանդարն,  
ն զիւր ծնօղն զԹուրանդէն, որ զահմաթաւ զվանաց տոգանքն՝ զպսակդրամն,  
զխաշխամբուրն՝ զամէն բաշխեց վանից միաբանին, սուրբ Գամաղիէլի վկա-  
յութեամբ. ինչ մարդ որ վանից հայր լինի, որ զայս բաներս զարուլ չառնէ՝  
զանէծք զԿայենին առնէ և զպատիժն զՅուդային և զխաչհանողացն, ամէն,  
եղիցի, եղիցի:

Ի թվին հայոց ՌՄԷ. (1608)» (Մատենադարան, ձեռ. № 5462, էջ 314ա):

Գյուղական համայնքի ներսում, մի կողմից ռեսների, քահանաների և  
ազդեցիկ տանուտերերի, մյուս կողմից շարքային գյուղացիների միջև գոյու-  
թյուն ունեցող հակասությունների ու պայքարի մասին մութ ակնարկներ են  
պարունակում սակավաթիվ այն վավերագրերը, որոնցով ռեսները պարտա-



վորվում են վերացնել ապօրինի որոշ տուրքեր, թեթևացնել որոշյալ շափից ավելի գանձվող որոշ հարկեր և անձամբ մասնակցել այդ հարկերի վճարմանը:

Ծանոթանանք 15—16-րդ դարերում շարադրված այդ կարգի մի վավերագրի հետ.

1. «Քրիստոս աստուած արհնէ զրոչս Ստեփանոսն և զիւր որդիքն, որ ողորմեցաւ գեղիս Մթայ և եթող զաղշկան յաղկն, որ ի գեղստանին և զշանիգադէն, և զմեր շարաֆի ||| ըռէսն ի հետ գեղին տայ և զաւերանիքն ի վերայ գեղիս չի դնէ: Քրիստոս աստուած զինքն արհնէ և զիւր որդիքն և զիւր եղբարքն, և զգեղի տանուտէրք, որ կամակից եղան՝ զէս բաղադաթս ի գեղէս ի վեր կալին: Աստուած ողորմի իւրեանց հոգւոյն և իւրեանց ծնաւդացն, ամէն:

Ով որ յիրար տայ, կամ առնու, կամ ի յաւան ձգէ, նայ զանէծն զԿայսնին առնու և զպատառն զՅուդային և զխաշխանողացն, և զբարկութիւնս աստուծոյ ի վերայ իւրն բիրէ և ի վերայ տանն, ամէն» (Մատենադարան, ձեռ. № 4814, էջ 129ա):

Ուշագրավ է 1596 թվականին շարադրված նման բովանդակությամբ մի այլ վավերագիր. այստեղ ասվում է, որ Կակոս անունով մեկը, դառնալով Բաստ գյուղի ղեկ, «արար մեծ բարութիւն», «վերուց ի գեղէն զշափ ցորէն ալըղան, որ ամէն տուն շափ մի ցորէն կու տային ի յրոչսն ալեղան. վասն որոյ զմտաւ ածեալ զօր մահուն Կակոսն և զերկիւղն աստուծոյ և վերուց զայն շար դարալն ի գեղէն» (Ա. Սիրմէեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի սուրբ Յակոբեանց վանքի, առաջին հատոր, 1948, էջ 358—359):

Այս և նման մի շարք այլ գրառումները հնարավորութիւն են ընձեռում սովորագծելու միջնադարյան հայկական գյուղական համայնքի ներքին կյանքի ու սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնների պատկերը, մի բան, որ անհնարին էր կատարել այլ կարգի սկզբնաղբյուրների միջոցով:

Որոշակի արժեք ունեն նաև անհատ անձնավորութիւնների միջև կնքված պայմանագրերը, որոնք վերաբերում են տնտեսական գործունեության ու հասարակական և ընտանեկան հարաբերութիւնների տարրեր բնագավառների:

Այդպիսիներից է, օրինակ, կաթուղիկ վանական Պետրոս Սալիթաղեցու և ոմն Մխիթարի որդի Խորշահի միջև 1442 թվականին կնքված պայմանագիրը՝ ջրաղաց կառուցելու մասին: Ծանոթանանք պայմանագրին.

«Յանուն Աստուծոյ: Յամի տեառն Ռնեթ. (1442), ես Ֆէրալ Պետրոս Սալիթաղեցի՝ որդի Թաւաքալին, հետ Խորշին՝ որդո Մխիթարին շինեցինք զջրաղացն ի Թաշառինք հողումն: Տեղն Խորշին էր և առուի տեղն վանիցս: Մեր զամենայն պիտոյքն, այսինքն՝ զքարն, զցիցն, զնաւն և զայլ ամենայն փայտերն, որ ի պէտք է շինութեանն, զամենայն մեք պատրաստեցինք և շինեցինք՝ Բ. (2) վանիցս, Ա. (1) Խորշին: Յառաջի՝ շինութեանս յետև զինչ պակասութիւն լինի՝ նա Բ. (2) ըստակին կանցնի և մեք՝ Դ. (4) ըստակին: Ով որ աւելի խաւսի կամ բան՝ յաւելցու աստուած զամենայն հարուածս, զոր ի սմա գրեալ է, և թէ պակասեցուցին՝ պակասեցին ի գրոյն կենաց, ամէն» (Ն. Զուղա, ձեռագիր № 481, քաղված Ս. Տեր-Ավետիսյանի ձեռագիր ցուցակից):

Այս գործարքը շատ բնորոշ է ֆեոդալական հարաբերութիւնների պայմաններին. Խորշահը կառուցվող ջրաղացի  $\frac{1}{3}$  մասի փայտեր է դառնում

<sup>1</sup> Այս աշխատանքը մասամբ կատարված է մեր կողմից. տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանգես», 1958 թ., № 1, էջ 110—133 և «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Բ, 1958, էջ LXXXVIII—CV:



լինելով միայն այն հողի տերը, որի վրա կառուցվում է ջրաղացը: Կառուցման ծախսերն ամբողջ վերցնում է իր վրա Պետրոս Սալիթադեցին:

Հարևան գյուղացիների միջև սահմանավեճերի առկայության մասին է վկայում 16-րդ դարի վերջերին կամ 17-րդի սկզբներին շարադրված հետևյալ հաշտագրերը.

«Արարիչն աստուած զտէր Սահակն արհնէ և զիւր որդիքն... զԿոստանդին արհնէ և զիւր որդիքն..., որ միջնորդութեամբ Ստեփանոս վարդապետին և Ներսէս արեղին և տէր Բարայդամին բարիշեցան ու միջաւորան (միջորա՞ն) փուշ տնկեցին, որ շիտակ կենայ՝ ոչ ի դէն կղի, ոչ ի դէն, բայց փուշ Կոստանդին է, որ այլ ու այլ խաբար չի լինի: Ով որ ի խօսաց ելնու՝ նզովեալ եղիցի» (Մատենադարան, ձեռ. № 5371, էջ 2ա):

Ձեռագրերի էջերին գրանցված պայմանագրերից մի քանիսը զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում ազգագրության համար:

1387 թվականից, օրինակ, պահպանվել է մի գրանցում, որով Մարգարե անունով մի երիտասարդի ծնողներ իրենց որդուն հանձնում են ոմն Մովսես քահանայի «մինչև ի մահ», պայմանով, որ նրան, ի վերջո, երեց դարձնի (Մատենադարան, ձեռ. № 6288, էջ 111բ):

Հայտնի է, որ Միջնադարյան Հայաստանում արհեստավորների և նրանց աշակերտների ծնողների միջև կնքվել են պայմանագրեր ուսուցման ժամկետի ու պայմանների մասին<sup>1</sup>, սակայն գրանցից և ոչ մեկը չի հասել մեզ. այդ իսկ պատճառով այս յուրահատուկ և եզակի պայմանագիրը որոշակի արժեք է ստանում և արժանի է մեջբերման.

«Յանուն աստուծոյ ես Ովաննէս և կողակիցս իմ Թանգսուղ տվինք մեր աւժարութեամբ զմեր որդիս Մարգարէ՝ հոգոյ որդի Մովսէս քահանայիս՝ մինչև ի մահն, որ երէց առնէ. վկայութեամբ Արուկանայ՝ Ալփիկայ որդոյ, Բեկիկայ՝ Խոշոտայ Լարեցի (՝): Զինչ մարդ, որ զայս բանս խաբանէ՝ ՅԺԸ. հալբապետաց նզովեալ եղիցի՝»:

Ես Խաչայտուր երէցս վկայ, որ զգիրս գրեցի» (Մատենադարան, ձեռ. № 6288, էջ 111բ):

Նույն այս ձեռագրի նույն էջի վրա գրանցված է մի այլ պայմանագիր ևս. ոմն Արխութա իր դստերը տալիս է հավանաբար նախորդ գրության մեջ հիշատակված նույն Մովսես քահանային: Ի՞նչ պայմանով է կատարվել այս տարօրինակ «նվիրաբերությունը» մութն է մնում: Կարելի է միայն մեծ հավանականությամբ ենթադրել, որ տնտեսական խիստ ծանր վիճակն է ստիպել Արխութային այդպես տնօրինելու իր դստեր ապագան, որը քահանայի գերդաստանում, ըստ երևույթին, լինելու էր աղախնի ստորադաս վիճակում:

Ստորև բերում ենք այդ յուրօրինակ ու սեղմ շարադրված համաձայնագիրը.

«Յանուն աստուծոյ ես Արխութայ՝ Մայլիքայ որդի միաբանեցայ սուրբ Աւետարանիս ու տուի զիմ աղչիկս՝ զէսոյն՝ Մուսէս երիցոյ: Ով խափանէ՝ դատի աստուծոյ: Ով կարդէք լի բերանով ասացէք աստուած-ողորմի Մալիքայ, ամէն զալէլութէն պահեսցի խորին ծերութենն» (Մատենադարան, ձեռ. № 6288, էջ 111բ):

<sup>1</sup> Տե՛ս մեր «Արհեստագործության վիճակն ու զարգացման աստիճանը Հայաստանում 10.-14-րդ դարերում» հոդվածը («Տեղեկագիր», 1958, № 3, էջ 43—44):



Պայմանագրեր են պահպանվել նաև որևէ մեկին հոգևոր որդի կամ եղբայր դարձնելու մասին:

Ոմն տեր Գրիգոր, 16-րդ դարի շատ անգրագետ ձեռագրով, այսպիսի մի գրանցում է թողել Մատենադարանի № 4948 ձեռագրի դատարկ մի էջի վրա.

«Ես՝ տէր Գրիգորս գիր տվի Զայդոյին իմ հոգիս հոգոյէք Կէտէվանի ձեռովն: Մեծ որդին Զէկէլ, Ա. որդին Զայդոյն, Ա. որդին Ոյհանէս: Ինչպէն ես մեռնիմ ձեր բայժան շակայ, որ մեռնիմ՝ դուք գիտէք, թե քո բաժանիք»:

Գրեթե ոչինչ չէր հասկացվելու, եթե նույն այս տողերի տակ մի այլ մեկը, վարժ ձեռագրով ու ավելի պարզ շարադրանքով չկրկնեի վերը բերված պայմանագիրը, նրան տալով այսպիսի կերպարանք.

«Ես՝ տէր Գրիգորս գիր տվի, Զատէին որդի վեր կալայ. Գ. (3) աղբէր լինին՝ հողի, ջրի, յիգուն, կարասի, ապրանքի. ով որ սուտ դուրս գայ՝ սէվէրես ինձ գայ: Ես տէր Գրիգորս վկայ եմ. աստուած յել որդի տայ, յէն յէլ յիրանց աղբէր իլի» (Մատենադարան, ձեռ. № 4948, էջ 1բ):

Զեռքի տակ ունենք նաև 16-րդ դարում շարադրված մի համաձայնագիր Մկրտիչ երեցի և Կիրակոս դպրի միջև. առաջինը պարտավորվում է երկրորդին «հոգևոր և հարազատ» եղբայր դարձնելու, «մինչև մահ և կեանք»: Եթե երբևէ բաժանվելու հարց լինի, «նայ ինչ ես ապրանք որ ունիմ, — գրում է Մկրտիչ երեցը, — հետ նորա (Կիրակոս դպրի) կէս լինի» (Մատենադարան, ձեռ. № 1625, էջ 1ա):

Մեր հաղորդման հենց սկզբում ասացինք, որ ձեռագրերի էջերին գրանցված վավերագրերի մի պատկառելի մասը կալվածագրեր են՝ անշարժ ու շարժական գույքերի վաճառքի ու օտարման մասին արժեքավոր փաստաթղթեր:

Դրանց շարքում առաջնակարգ նշանակություն ունեն Մատենադարանի № 9165 ձեռագրի 1ա—8բ էջերին գրանցված 6 կալվածագրերը, որոնց մեջ, որպես գնորդ հանդես է գալիս անխտիր միևնույն անձնավորությունը՝ Ատիրեկի որդի պարոն Միրիման-բեկը, իր Շահվելի, Զուրապ և Ավթանդիլ որդիների հետ միասին:

Կալվածագրերից միայն մեկը (6բ էջի վրա գրանցվածը) ունի թվական՝ ՌՃԺԹ. (1670), ուստի դրանք բոլորն էլ գրված են մերձավորապես նույն տասնամյակներում, 17-րդ դարի երկրորդ կեսին:

Միրիման-բեկի գործունեության ասպարեզը Լոռին է. կալվածագրերից շատերն ավարտվում են այսպիսի քանաձևով՝ «Ով որ յետ ու առաջ տայ Լոռու հէքիմին ԺԲՌ. (12.000) դահեկան տայ»: Կալվածագրերից մեկում հիշատակված է Արդվի գյուղը: Մի դեպքում որպես վկա, հանդես է գալիս ոմն Վարդան պարոնտեր: Այս տվյալների հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ Միրիման-բեկը Սանահնի կամ մոտակա որևէ այլ գյուղի կալվածատերերից է և կալվածագրերում հիշատակվող վարելահողերը գտնվել են Սանահնի շրջակայքում:

Վաճառվող կամ այլ ճանապարհներով Միրիման-բեկի ձեռքն անցած հողակտորները թվարկվում են այսպես.

«Գ. (3) աւրավար հող, յԱրտվու ճանքի Դաւթի հողի վեր կռան, Բ. (2) աւրավար հող աղբիւնի գիմաց, Վարդիգուլի հողի տակի Բ. (2) աւրավար հողն», «Խէշէրկուտի հողն», «Բնաուի վերին կուտն», «Նշանաքարի հողն», «Ճանքի ամանքիսի (՝) վեր հողի կէսն, հին մի վերին կռան՝ Բ. (2) աւրավար հողն, Մէնկու վանանց հողի վերի կռան հողն», «Մոխրատափկայ Բ. (2) աւրավար հողն», «Թալիբիսի վեր հողն», «Ա. (1) աւրավար յճղնանստի հողն,



Ա. (1) արավար միջի ճանրի տակի հողն», «է. (7) արավար հողիցն Ա. (1) արավար հող», «Հատիտոպրակի վանանց հողի վերի կոան հողն», «Կէշի հողի կէսն», լԱճանքերի Ա. (1) արավար հողն»:

Կալվածագրերից մեկը եղակի է իր բովանդակութեամբ. այն չի վերաբերում վարելահողի վաճառքի:

«Ես Թումանի որդի Բայրամս, իմ աղբէր Շահնազարն Միրիմանին պարտքն պարտ էր. իր որդի Գոհարն իր պարտքումն տվի. պակաս հախն էլ առայ, մեր կարեցն արի, այլ ոչ ում բան չկայ, տվինք Միրիմանին և իւր որդացն: Ով որ յետ ու առաջ տա Գ. (3) Թուման հէքիմին (մյուս կալվածագրերում գրված է՝ Լոռու կամ Լաւոու հէքիմին — Լ. Խ.) տվող քլի:

Գրիգորի փեսայ Թամազն վկայ. ես Թումանշէս գիրս գրեցի վկայ եմ» (Մատենադարան, ձեռ. № 9165, էջ 5ա):

Ինչպես պարզ է դառնում այս կալվածագրից, Թումանի որդի հանգուցյալ Շահնազարը պարտք է վերցրած եղել Միրիման-բեկից: Ոչինչ շունենալով եղբոր պարտքը մարելու համար, Բայրամը Միրիման-բեկին է տալիս Շահնազարի որդի (՝) Գոհարին: Հասկանալի է, որ այդ Գոհարը դառնում է Միրիման-բեկի ճորտը:

Կարելի է ենթադրել, որ իրենց հողակտորների կամովին վաճառողների դերում հանդես եկողներից շատերը ստիպված են եղել այդ գործարքը կատարելու, նույնպես լինելով անվճարունակ պարտապաններ:

Այսպիսով, կարճ ժամանակամիջոցում, Լոռվա հայ կալվածատերերից մեկը, վաշխառուի իր ցանցի մեջ ձգելով մի շարք գյուղացիների, բնդարձակում է իր կալվածքները նրանց վարելահողերի հաշվին:

Չեղբի տակ ունենք նաև ավելի հին կալվածագրեր.

1483 թվականից՝ մի արտի վաճառքի մասին (ИВАН ձեռ. № С—56), Բենեքոց ջրաղացի 4 բաժնի վաճառքի մասին (Մատենադարան, ձեռ. № 5196, էջ 297ա), բազմաթիվ ձեռագրերի վաճառքի մասին (օրինակելի ձեռվ է շարադրված № 2846 ձեռագրի 149ա էջի վրա գրանցվածը), կովի և այլ շարժական ու անշարժ գույքերի վաճառքի մասին:

Սովորույթային իրավունքի նորմերի ուսումնասիրության կապակցությամբ այս կարգի վավերագրերը մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Մանոթանանք, օրինակ, կովի վաճառքի մասին կազմված վավերագրի հետ.

«Ես Մարտիրոս իմ կովն ծախեցի... Թէ որ ծնեցօ՝ իր կովն է, Թէ չէ՝ որ յղի չլօ, էն կովն յիս տայ՝ մէկէլն տանի:

Յակոբն վկա, Ներսէսն վկա, Մարտիրոսն վկա, Խար Մէլէքն վկա, որ գիրս գրեցի է կիրակի օրս» (Մատենադարան, ձեռ. № 5163, էջ 280բ):

Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» երկրորդ մասի Մէ հոդվածով նույնպես մեկ տարվա ժամկետ է սահմանվում կովի վաճառքը վերջնական համարելու համար:

Չեռագրերում հանդիպում են նաև պարտամուրհակներ (1333, 1504, և 1536 թթ.), վաշխառուի գրանցումներ (14-րդ դար), վանքերի թեմերի ցուցակներ և այլ կարգի վավերագրեր, որոնք լինելով հայերեն լեզվով գրված այդ կարգի փաստաթղթերից հնագույնները՝ եղակի արժեք են ստանում:

Մենք ավարտեցինք ձեռագրերի մեջ գրանցված վավերագրերը բոլոր իրենց հիմնական տեսակների (նվիրաբերական գրառումներ, պայմանագրեր-համաձայնագրեր, կալվածագրեր) ներկայացնելու և բնութագրելու աշխատանքը:



Դրան ղուգրնթաց, ձգտեցինք համառոտակի ցույց տալ այդ վավերագրերի նշանակությունը սոցիալ-տնտեսական կյանքի որոշ մուժ կողմերի լուսաբանման համար, այն շափով, ինչքան հնարավոր էր այդ կատարել վավերագրերի խմբավորման ու տեսակավորման հետ ղուգրնթաց:

Մեր ձեռքի տակ եղող վավերագրերի գիտական նշանակությունը, սակայն, բնավ չի սպառվում վերոհիշյալով: Այդ վավերագրերը վստահելի տրվյալներ են պարունակում 14—17-րդ դարերում գանձվող հարկերի ու տուրքերի ուսումնասիրության համար: Կան մի շարք հարկային տերմիններ, որոնք այլ աղբյուրներից հայտնի չլինելով՝ գիտական շրջանառության մեջ են դրվում քաղվելով հենց այս վավերագրերից: Դրանցից շատերը, լինելով ընդհանուր հարկային տերմիններ, հնարավորություն են ընձեռում լուսաբանելու տիրող դինաստիաների հարկային քաղաքականության որոշ կողմերը ոչ միայն Հայաստանում, այլև հարևան երկրներում:

Այս հարցերին անդրադարձել ենք մեր մի այլ ուսումնասիրության մեջ<sup>1</sup>: Ավելորդ չենք համարում, սակայն, այստեղ ևս մեջ բերելու քննարկվող վավերագրերից քաղված հարկային տերմինների այբուբենական ցանկը, որոշ հավելումով ու խիստ համառոտ բացատրականներով.

Արգան — ջրային հարկ (ըստ Ս. Բարխուդարյանի).

Ալեղ, ալեղան — անասնակեր, ձիերի համար պահանջվող կեր.

Աղջկան յաղկ — հավանաբար նույնն է «հարսանեաց դրամը» (տե՛ս).

Բադաղաք, բադիար — նորահնար, ապօրինի պահանջմունք (այդպիսիք են համարված պարոնի, մուհթասիրի, դարուղայի և թամղաշու օգտին գանձվող տուրքերը).

Դահիանգղէ (պրսկ. դահյանգղահ — տասն-տասնմեկ) — կալվածատիրական ռենտա, տասնորդ, մուլք.

Էգետներու հախ — հավանաբար տուրք, որ գանձվում էր կամ այգիներում կառուցված տներից, կամ էլ, ավելի մեծ հավանականությամբ, հնձաններից.

Թամղա — արհեստանոցներից, հումքի մշակման օբյեկտներից գանձվող հարկ (հիշատակված ունենք՝ ձկան-ձկնորսաբանների և ընկուղի—ձիթհանների՝ Թամղա).

Թրխմաւրի դրամ — թթխմոր գործածելու համար հայերից գանձվող ապօրինի տուրք:

Իգու գինի — գինուց գանձվող տուրք.

Խաւան — գլխահարկ (նաև պետական ռենտա — հարկ).

Խէֆներու հուրահաղ — ջուհակներից գանձվող հարկ (\*).

Հաւսնեաց դրամ (գրված՝ խարսնեց դրամ) — ամուսնացող աղջիկներից գանձվող հարկ.

Մատղու վաւն — մատաղի դիմաց տրվող տուրք (\*).

Մեղաց գին — մեղքերի թողություն ստանալու համար եկեղեցուն տրվող դրամ.

Շանիգաղէ (իմա՝ շանակիգաթ) — ապօրինի պահանջմունքներ.

<sup>1</sup> Տե՛ս մեր «ԺՆ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» (մասն Բ) ժողովածուի բնդարձակ առաջաբանի CXVIII—CXXXVI էջերը:



Շառ — կալվածատիրական ունեւտա.

Չարեկ — կալվածատիրական ունեւտա, բերքի մեկ քառորդի չափով  
(«ոխւկերու չարեք», «ձիթահանաց չարեք»).

Սալամյաղի — շնորհավորական տուրք, որ տրվում էր ֆեոդալին որևէ  
գյուղ այցելելիս(\*).

Սուլ — ջրադացներից գանձվող հարկ (\*).

Սուկատի պտղի — (\*).

Տախրկի դրամ — ճախարակից գանձվող հարկ(\*):

Միջնադարյան հայկական պատմական սկզբնաղբյուրները գյուղատնտես-  
ության զարգացման աստիճանի և հողամշակույթի վիճակի մասին գրեթե  
ոչինչ չեն պարունակում: Քննարկվող վավերագրերը նույնպես հարուստ չեն այդ  
բնագավառի նյութերով. այնուամենայնիվ նրանցում, հատկապես նվիրաբե-  
րական գրառումների և պայմանագրերի մեջ, հանդիպում ենք գյուղական հա-  
մայնքի հողային ֆոնդի մեջ մտնող արտերի և, ընդհանրապես, հողերի ման-  
րակրկիտ տեսակավորման հարուստ փորձի առկայության մասին վկայող բազ-  
մաթիվ տեղեկանքների, որոնք կարող էին ստեղծվել միայն երկրագործական  
հաղարամյա կուլտուրա ունեցող և հողամշակության բնագավառում նշանա-  
կալից հաջողությունների հասած ժողովրդի կողմից:

Ստորև, այբուբենական դասավորությամբ, տալիս ենք նաև այդ տեղե-  
կանքների ցանկը.

Աղբիւն, աղբին — պարարտ կամ պարարտացված հող.

Անջրդի.

Առտոռոց — նախապես առվույտ ցանված հող.

Արեգդէմ.

Աւազ, աւազիկ — ավազահող.

Գոմկներ — հավանաբար՝ նախկին գոմատեղերի շուրջ եղած հողա-  
կտորներ.

Հացուտ — բերքառատ.

Կորդ — խոսպան.

Չմայ, ձմի, ծմայ — ծմակային.

Ճամ, ճէմ — ճահճուտ.

Մոխրատափիկ — մոխրով պարարտացված հող.

Շամբ — ճահճուտ.

Ոստին — անջրդի.

Ուտուտ, ուտն.

Չայիր — մարգագետին.

Տոռիկ — (\*).

Յնի — (\*).

Փշուտ.

Քարուտ.

Քոայ:

Թվարկված տեղեկանքների բովանդակության ճշգրտման, գյուղական հա-  
մայնքի անդամների միջև տարբեր որակի հողերի քաշխման ձևերի որոշման  
և հարակից այլ հարցերի լուծման համար, անշուշտ, օգտակար կլինի կատա-



րել հատուկ ուսումնասիրություն, որը հաջողությամբ կպսակվի վիմական արձանագրությունների արժեքավոր տվյալները, ինչպես և հարևան երկրների (հատկապես Իրանի) երկրագործության մասին հղած աղբյուրները օգտագործելու դեպքում<sup>1</sup>:

Օգտակար տվյալներ կան քննարկվող վավերագրերում նաև միջնադարյան Հայաստանի տարբեր նահանգներում գործածվող շափ ու կշռի միավորների մասին, որոնցից են, օրինակ՝ գրիվ, կապիճ, կոտ, մոթ (նաև մութ), քիլա և այլն: Դրանց միջոցով որոշվում էր հաճախ նաև արտի մեծությունը՝ «կապիճ ու կէս ցորենի արտ», «Ի. (20) մութ ոստին», «Ժ. (10) մութ ջրով» և այլն, գործածական է նաև «օրավար հող» տերմինը:

Քաղաքային կյանքի ու արհեստագործության հետ առնչվող վավերագրերի քանակը շափազանց քիչ է. այնուամենայնիվ չի կարելի արհամարհել նրանց նշանակությունը նաև հարցերի այդ ոլորտի ուսումնասիրության համար:

1303 թվականի մեզ արդեն ծանոթ նվիրաբերական գրառման մեջ, որ կաղմված է ամենայն հավանականությամբ, Երզնկա քաղաքում, ասված է, որ սուրբ Լուսավորչի վանքին վակֆ արված խանութը գտնվում է «ի Քաֆկերտնոցն»: Ինչ էլ որ նշանակելիս լինի այս՝ «Քաֆկերտնոց» բառը (արդյոք սպանդանոց), դրանից կարելի է եզրակացնել, որ Երզնկա քաղաքում ևս գոյություն են ունեցել արհեստի միևնույն մասնաճյուղի համար հատուկ թաղեր կամ շուկայական շարքեր:

Մեր վավերագրերում, այլ և այլ առիթներով, հիշատակված են երկու տասնյակ տարբեր արհեստի ու զբաղմունքի մարդիկ՝ աղեղրար, բազազ, գդակկար, դարբին, թերղի, խոճա, կոշկակար, հարյուրավազ, դազազ, դազանչի, դասաբ, նալբանդ, նաղարաճի, նետրար, ներկարար, ոսկերիչ, սառաֆ, փամբուղչի, քյուրբչի, ֆառաճ: Արհեստագործության պատմության հարցերով զբաղվող մեր մասնագետները, անտարակույս, օգտակար նյութեր կբաղեն այդ վավերագրերից:

Անգնահատելի ու հարուստ նյութեր են պարունակում քննարկվող վավերագրերը պատմական Հայաստանի հին գյուղանունների և, հատկապես, գյուղերի հանդերձ գտնվող առանձին արտերի անունների ուսումնասիրության, այլ խոսքով պատմական տոպոնիմիկայի համար: Այդ կարգի բազմաթիվ տեղանուններից են, օրինակ, հետևյալները՝ Անիշատ, Առաջածոր, Առնանք, Առազախոռ, Աւձանքեր, Բանկի-ձոր, Բարզեվանայ առու, Բոլորամարգ, Եղնանիստ, Ելեգապատ, Ըռշտոնիկ արտ, Իրիշատ, Կուսանասար, Կոնայարտ, Մկնաէր, Ջրուրնիկ, Վառնջիկ, Յամաքձոր, Քարափոս և այլն:

Վավերագրերի մեծագույն մասը գրված է հազիվ գրաճանաչ, կիսագրագետ գյուղական քահանաների ու իրենց գրագիտության աստիճանով նրանցից գրեթե շտաբերվող վանականների կողմից: Այս հանգամանքը ունի իր և՛ բացասական, և՛ դրական կողմը:

Անգրագետ ձեռագրով ու լեզվով շարադրված այդ վավերագրերի վերծանման և ճիշտ մեկնաբանման համար պահանջվում է հմտություն և ջանք. քիչ չեն դեպքերը, երբ որևէ վավերագիր կամ նրա այս կամ այն մասերը՝

<sup>1</sup> Այս քննադատում ծանրակշիռ աշխատանք է կատարել սովետական անվանի արևելագետ Ի. Գ. Գևորգյանը, իր «Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков» (М.—Л., 1960) աշխատության մեջ:



մնում են անվերծանելի և անհասկանալի: Հայոց լեզվի պատմությունն ուսումնասիրողի համար, սակայն, վավերագրերի այս հատկանիշը դուրկ չէ օգտակարությունից: Դրանք անաղարտորեն պահպանել են իրենց մեջ միջին հայերենի, բարբառների և միջնադարյան աշխարհաբարի ուսումնասիրության համար անսպառ ու կուսական նյութեր, ուստի չպետք է կասկածել, որ քրննարկվող վավերագրերի ուսումնասիրությամբ կգրադվեն նաև մեր լեզվաբանները:

Հայերեն ձեռագրերի դատարկ էջերի վրա գրանցված նվիրաբերական արձանագրությունների, պայմանագրերի-համաձայնագրերի, կալվածագրերի և տնտեսական այլ բնույթի փաստաթղթերի մասին համառոտ այս հաղորդման հիմնական նպատակն էր արժեքավորել դրանք, որպես Հայաստանի միջնադարյան պատմության համար առաջնակարգ նշանակություն ունեցող սկզբնաղբյուր և շահագրգռել հայագետ բանասերներին դրանց հավաքման աշխատանքով զբաղվելու:

Հայկական ՍՍՖ Մինիստրների սովետին առընթեր Հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ «Մատենադարանի» ձեռագրական ֆոնդերից, ինչպես ասացինք, այդ վավերագրերը մասամբ արդեն հավաքված են և այդ ուղղությամբ աշխատանքը շարունակվում է: Սակայն այդ կարգի փաստաթղթերի ամբողջական ժողովածու ստեղծելու և հրատարակության պատրաստելու համար հարկ կլինի ստանալ նաև Երուսաղեմի, Վենետիկի, Վիեննայի և հայ ձեռագրերի այլ հավաքածուների մեջ գտնվող նույնատիպ նյութերը:

Հայագետ այն բանասերները, որոնք մոտ են կանգնած հայերեն ձեռագրերի վերոհիշյալ հավաքածուներին, անգնահատելի ծառայություն մատուցած կլինեն օգտակար այս գործին, ուղարկելով իրենց մատչելի ձեռագրերի էջերին գրանցված նույնատիպ վավերագրերի ընդօրինակությունները, կամ էլ հրատարակելով դրանք հայագիտական պարբերականներում:

Л. С. ХАЧИКЯН

## ЗАПИСИ О ХОЗЯЙСТВЕННЫХ СДЕЛКАХ В АРМЯНСКИХ РУКОПИСЯХ И ИХ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

### Резюме

На свободные страницы и поля армянских обрядовых рукописей (Евангелий, Четьи-минеи, Требников и т. д.) в средние века обычно заносились документы, касающиеся хозяйственных сделок церковных учреждений, которым принадлежали рукописи: дарственные протоколы, договоры, купчие.

По сей день лишь небольшое число таких записей опубликовано в некоторых каталогах собраний армянских рукописей, между тем количество их может быть доведено до тысячи.

Эти документы, как важный первоисточник для изучения различ-



ных явлений внутренней жизни средневековой Армении, все еще не привлекли внимание арменоведов, не вошли в научный обиход.

Будучи занят сбором памятных записей армянских рукописей автор статьи параллельно изучал документы, занесенные на страницы рукописей, и собрал с 1948 года около трехсот таких документов, относящихся к XI—XVIII вв.

Эти документы подразделяются в статье, в соответствии с содержанием, на три большие группы (дарственные записи, договоры-соглашения и купчие крепости), приводятся характерные примеры из записей, касающихся различных вопросов и показываются области истории средневековой Армении, для освещения которых упоминаемые документы являются ценным первоисточником.

Автор считает, что настало время сбора и издания документов такого рода в едином сборнике и обращается с призывом к филологам, близко стоящим к крупным зарубежным коллекциям армянских рукописей, помочь в этом деле, собирая такие документы, имеющиеся на страницах доступных им рукописей.